

הצטלבות מיקומי שוליים:

מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות

מיכל קרומר-נבו¹

מיכל קומם²

המחברות מודות למנהלות ומפקחות שאפשרו את קיומה של התכנית "את ואני נשנה את העולם":
חיותה שנבל, נאוול אבו-חתום, אתי פסי ורבקה תבל. תודה מיוחדת למנחות שליוו את צוותי הבתים
החמים: רלי קצב, צמרת הרשקו, מירב חורב ועוודה עבדאלחלים. תודה גם לרכזות תכנית שדרוג
הבתים החמים: גלית בן גל, לינה סבאח ועינת שליו.
התכנית נתמכה על ידי אשלים-ג'וינט ישראל, אגף הרווחה במשרד לקליטת העלייה, הקרן לילדים
בסיכון בביטוח לאומי וקרן סקטא-רש"י. אנו מודות גם לשרה כהן ודורלי לבנסארט, נציגות הגופים
המממנים, על תמיכתן.

---

¹ פרופ' מיכל קרומר-נבו, המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר, ראש המרכז הישראלי למחקר איכותני של האדם והחברה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

² ד"ר מיכל קומם, מרצה, בית הספר לעבודה סוציאלית, מנהלת תכנית המנטורינג- נערות למען נערות, המכללה האקדמית ספיר.

תקציר

בהתבסס על תיאוריה פמיניסטית ובמיוחד על התיאוריה של הצטלבות מיקומי שוליים, מציג מאמר זה מסגרת קונספטואלית לעבודה סוציאלית עם נערות במצבי מצוקה, המעוגנת מחד בניתוח ביקורתי של המבנה המגדרי-מעמדי-אתני, ומאידך, בחוויות החיים של נערות, בקול שלהן ובידע שלהן. המאמר מציג בצורה מפורטת את המסגרת הקונספטואלית, ובמיוחד את חשיבותה ותרומתה של ההתייחסות להצטלבות הקטגוריות מגדר, מעמד, אתניות, מיניות ותעסוקה להבנת מציאות החיים של נערות, ומדגים את יישומה של מסגרת זו לפרקטיקה באמצעות תיאור של התכנית "את ואני נשנה את העולם".

מילות מפתח: נערות, פרקטיקה, עבודה סוציאלית פמיניסטית, מגדר, מעמד, אתניות, רב-תרבותיות, מיניות, הצטלבות מיקומי שוליים.

Intersectionality:

A conceptual framework for feminist social work practice with girls

Abstract

The article presents a conceptual framework for feminist social work practice, based on the theory of intersectionality. The framework is grounded in the one hand on critical analysis of the inequality of gendered-ethnic-classed structure, and on the other hand in the life experiences, voices and knowledges of adolescent girls. The description of the framework is illustrated by excerpts of the girls who participated at the program "you and I can change the world".

Key Words: Adolescent girls, feminist social work practice, intersectionality, gender, class, ethnicity, multiculturalism, sexuality.

Prof. Michal Krumer-Nevo, Spitzer Department of Social Work, Chair of the Israeli Center for Qualitative Research of People and Societies, Ben-Gurion University of the Negev.

Dr. Michal Komem, Department of Social Work, Director of the Mentoring program – Girls for Girls, Sapir Academic College.

מבוא

פמיניזמים הוא שם כולל למקבץ של גישות תיאורטיות ושל אקטיביזם חברתי, אשר שמים להם למטרה לקדם את מצבם של נשים באמצעות חשיפה של – ומאבק ב – אי השוויון המגדרי המצוי בפעולתם של מבנים וארגונים חברתיים ומחוזק באמצעות הבניות חברתיות (McCann & Kim, 2003). למרות קיומם של קשרים היסטוריים, רעיוניים ותוכניים הדוקים בין פמיניזמים לבין מקצוע העבודה הסוציאלית, הרי שהשפעתה של הפרקטיקה הפמיניסטית על הפרקטיקה המקצועית קבלה כיוון של התמקדות ב"בעיותיהן של נשים" או ברגישות מגדרית, מבלי לעסוק באופן ביקורתי בגורמים ובכוחות המבניים אשר משפיעים על אי השוויון (פלד וקרומר-נבו, בדפוס; Gringeri & Roche, 2010). הפרקטיקה הפמיניסטית בעבודה סוציאלית בישראל ניזונה ברובה מרעיונותיו של הפמיניזם הליברלי (לדוגמא, בכל הנוגע לחקיקה למען הסדרת מדיניות של שוויון מגדרי), פמיניזם רדיקלי (לדוגמא, בהקמת מרכזים למניעת אלימות שעיקרם במאבק בבסיס הפטריארכאלי של היחסים החברתיים במשפחה), פמיניזם סוציאליסטי (לדוגמא, בפעילות להעצמה כלכלית של נשים) ופמיניזם תרבותי או מהותני (לדוגמא, בפיתוח גישות טיפוליות המבוססות על ההתפתחות הייחודית של הזהות והאישיות הנשית) (לפירוט של הגישות הפמיניסטיות השונות ודוגמאות ליישומן בעבודה סוציאלית בישראל, ראו פלד וקרומר-נבו, בדפוס). הפמיניזם השחור, שבמסגרתו התפתחה התיאוריה של הצטלבות מיקומי שוליים (intersectional theory), זוכה פחות ליישומים בפרקטיקה, למרות שהוא רלבנטי לחייהן של נשים ונערות במצבי מצוקה, שכן הוא מציב במרכזו את חוויותיהן של נשים המצויות במצבי שוליות מגוונים, כמו שוליות אתנית, מעמדית ומגדרית.

מטרתו של מאמר זה היא להציג את רעיונות התיאוריה של הצטלבות מיקומי שוליים כמסגרת מושגית רלבנטית לפרקטיקה פמיניסטית עם נערות. המסגרת המושגית המוצגת במאמר יושמה בתכנית "את ואני שנה את העולם", אשר פעלה במסגרת השירות לנערות וצעירות בשנת 2008. תרומתו של המאמר היא בהדגמת התרומה האפשרית של תיאורית הצטלבות מיקומי שוליים לעבודה סוציאלית עם נערות ולהרחבת מאגר האלטרנטיבות לפרקטיקה פמיניסטית למען נערות. בכך אנו מצטרפות לדיון העכשווי המתפתח בנושא של עבודה פמיניסטית עם נערות (Kearney, 2009) וכן בנושא של הצטלבות מיקומי שוליים בעבודה סוציאלית (Mehrotra, 2010).

המסגרת המושגית, המוצגת במאמר, מעוגנת מחד בניתוח ביקורתי של המבנה המגדרי-מעמדי-אתני, ומאידך, בחוויות החיים של נערות, בקול שלהן ובידע שלהן. כלומר, מדובר בפרקטיקה אשר מביאה לידי ביטוי את יחסי הגומלין בין הפרספקטיבה של ניתוח מבני לבין זו של חוויות וידע של הסובייקטים במבנה החברתי.

המאמר כולל ארבעה חלקים: בחלק הראשון נציג את תיאורית הצטלבות מיקומי השוליים

(intersectional theory) ואת הרלבנטיות של התיאוריה לפרקטיקה בעבודה סוציאלית; בחלק השני נציג

את המיקום העצמי שלנו ואת התכנית "את ואני נשנה את העולם"; בחלק השלישי נציג את התכנים

הרלבנטיים לתיאוריה בהקשר לחמישה עולמות תוכן - מגדר, אתניות, מעמד, מיניות ותעסוקה, וכן את

יישומם למצבי החיים של נערות המטופלות בשירותי הרווחה בהקשר הישראלי. בסיכום נתייחס בקצרה

לאתגרים הכרוכים ביישום פרקטיקה פמיניסטית כפי שהיא מתוארת במאמר.

התיאוריה של הצטלבות מיקומי שוליים ופרקטיקה בעבודה סוציאלית

הפמיניזם השחור החל להתפתח בארה"ב בשנות השבעים בעקבות תחושותיהן של פמיניסטיות לא לבנות

(women of color), שבאו מרקע מעמדי מגוון, שחוויות החיים הייחודיות שלהן אינן מיוצגות בתנועות

הנשים וכי הן מודרות מהמאבק הפמיניסטי על רקע גזעני או אתנוצנטרי (קולקטיב נהר קומבהי,

1979/2006). נשים אלו אתגרו את הממסד הפמיניסטי וטענו כנגדו שהוא נשלט בעיקר על ידי נשים לבנות

ממעמד הביניים, אשר עוסקות בנושאים שהם רלבנטיים רק לקבוצות נשים קטנות, לדוגמא, במאבק

ב"תקרת הזכוכית", שמונעת מנשים התקדמות לתפקידי ניהול, בשעה שמרבית הנשים בעולם סובלות

ממצבי מצוקה אקוטיים, מעוני, מתנאי עבודה קשים, או מנחיתות הקשורה להשתייכות האתנית שלהן. כדי

להבין את מצבי החיים של נשים אלו ואת הדיכוי שהן חשופות לו, יש לבחון את הצטלבות מיקומי השוליים

שלהן (intersectionality) ולנתח את הקשרים ביניהם. יש לראות במנגנוני הדיכוי, למשל, מגדר, מעמד, שיוך

אתני, גזע (race), נטייה וזהות מינית וגיל, מנגנונים שאינם מקבילים, אלא מצטלבים זה בזה ויוצרים מצבי

שוליות ייחודים שהשפעתם גדולה יותר מהשפעת סיכום מצבי הדיכוי (מוצפי-האלר, 2007; קרומר-נבו,

2006; Hill Collins, 2000; Crenshaw, 1989; Brah & Phoenix, 2004). (לסקירה נוספת על התיאוריה

וגווייה השונים, ראו Mehrotra, 2010). ניתוח המבוסס על תיאוריה זו מאופיין בארבעה רכיבים: (1) הצבת

חוויות החיים היומיומיות של אנשים מקבוצות מוחלשות במרכז; (2) בחינת המורכבות של הזהות האישית

והקבוצתית תוך כדי הנכחה של השונות בתוך קבוצות; (3) הדגמה של הדרכים בהן אי שוויון ודיכוי חברתי

באות לידי ביטוי בזירות השונות של מבנה הכוח; (4) קידום של צדק חברתי ושינוי חברתי באמצעות מחקר

ופרקטיקה (Dill-Thornton and Zambrana, 2009 אצל Mehrotra, 2010).

בישראל, התפתחה בעקבות זרם זה ביקורת שביטאו נשים לסביות, ערביות ומזרחיות על אפליה ודיכוי

מהן הן סובלות, גם בתוך התנועה הפמיניסטית הישראלית (דהאן-כלב, 1999, 2007; שירן, 2002, שלהוב-

קיבורקיאן, 2009) ונוסד הזרם של הפמיניזם המזרחי.

אקטיביזם פמיניסטי המבוסס על הפמיניזם השחור מדגיש הן את הפעולה החברתית כנגד מערכת הדיכויים ממנה סובלות נשים במצבי שוליות מרובים והן את חשיבות ההגדרה העצמית של נשים, המשוחררת מהגדרתם של בעלי הכוח אותן, כדרך להביא לשינוי וריפוי עצמי. פעילות פמיניסטיות שחורות הכניסו לתוך השיח הפמיניסטי את חשיבות המושג "חוויה" (experience) כאמצעי להבנה עצמית ולשינוי חברתי ופוליטי, וקראו לנשים להשמיע את קולן ולהביא את חוויותיהן לזירה הציבורית. הביקורת כנגד תפיסה אחידה של הקטגוריה "אישה" והדגשת החשיבות שבהבנת ההבדלים בין נשים, הביאו להבנה כי נשים ממוקום חברתי אחד לא יכולות לייצג נאמנה נשים בעלות מיקומים חברתיים אחרים וכי יש צורך במאמץ מודע כדי לכלול התנסויות, קולות וחוויות של נשים מקבוצות שונות על מנת להבין מצבים חברתיים ולהתערב בהם (Smith, 1986). המושג "חוויה" פותח פתח לחשיפת מצבי דיכוי שונים ומגוונים.

התיאוריה של הצטלבות מיקומי השוליים מספקת מסגרת מושגית רלבנטית לחייהן של נשים שפונות לשירותי רווחה ואשר סובלות מריבוי של מצבי מצוקה ושוליות. ואכן בשנים האחרונות נשמעות קריאות להרחבת השימוש בתיאוריה בעבודה הסוציאלית. בשנת 2008 הכריזה המועצה לחינוך בעבודה סוציאלית בארה"ב כי "הממדים של שונות מובנים כהצטלבות של גורמים מרובים ביניהם גיל, מעמד, צבע, תרבות, מוגבלות פיסית, אתניות, מגדר, זהות וביטוי מגדרי, הגירה, אידיאולוגיה פוליטית, גזע, דת, מין, ונטייה מינית. עובדים סוציאליים רואים כי כתוצאה משונות בין אנשים, חוויות החיים של פרטים יכולות לכלול דיכוי, עוני, שוליות וניכור כמו גם פריבילגיות או כוח" (The Council on Social Work Education's

Educational Policy and Accreditation Standards, 2008, p. 5). גיטה (Mehrotra, 2010) מרוטרה קוראת להחלת התיאוריה של הצטלבות מיקומי השוליים לעבודה סוציאלית (Mehrotra, 2010) ולורה אברמס (Abrams, 2002), אשר סוקרת תיאוריות מרכזיות להבנת נוער בסיכון – התיאוריה האריקסוניאנית, תיאורית האדם בסיטואציה (Bronfenbrenner, 1979) וגישת העמידות (resilience), טוענת שהמסגרת המושגית המתאימה ביותר לפרקטיקה עם נערות היא זו שתאפשר להביא לידי ביטוי את הצטלבות הקטגוריות מגדר, גזע ומעמד.

למרות הקריאה של פמיניסטיות בעבודה סוציאלית לפיתוח מודלים תהליכיים ספציפיים לעבודה עם נערות הניזונים מתיאוריית הצטלבות מצבי הדיכוי, הרי שבסקירת ספרות מקיפה, אשר כוללת 104 מאמרים, ספרים, דוחות מחקר ועבודות מחקר לתיזה ולדוקטורט, שנכתבו בעבודה סוציאלית בישראל על נערות, נמצאו רק התייחסויות בודדות לפרקטיקה פמיניסטית עם נערות, אף אחת מהן אינה מבוססת על הצטלבות מיקומי שוליים (מחברות, בהכנה). ניתן להבין את שוליותה של התיאוריה בעבודה הסוציאלית

על רקע הישענותה על מושגים סוציולוגיים ועל פרספקטיבה ביקורתית כלפי הסדר החברתי הקיים, מה שנדמה רחוק מהשפה הטיפולית ומגופי הידע של הפרקטיקה המקצועית.

בחלק הבא של המאמר נציג את התכנית "את ואני נשנה את העולם" כדוגמה לפרקטיקה כזו. באמצעות תיאור זה אנו מבקשות לתרום ליישום התובנות התיאורטיות של התיאוריה של הצטלבות מיקומי שוליים במסגרת של פרקטיקה פמיניסטית בעבודה סוציאלית.

מי אנחנו?

המסגרת המושגית המוצגת במאמר זה יושמה בתכנית "את ואני נשנה את העולם", תכנית הכשרה ופעולה לצוותי "הבתים החמים". "הבתים החמים" הם מסגרת בסגנון של מועדון נוער לשעות אחר הצהריים המיועדת לנערות במצבי מצוקה. אנו לקחנו חלק בתכנית כיוזמות וכמרכזות. שתינו עובדות סוציאליות, המשלבות מחקר והוראה בעבודה סוציאלית עם עיסוק בפרקטיקה המקצועית ופיתוח דרכי פרקטיקה חדשניות. אנו פועלות הן בשדה האקדמי והן בשדה המקצועי מתוך מחויבות עזה לרעיונות פמיניסטיים, למאבק באי שוויון ובאי צדק מגדרי, מעמדי ואתני ולשותפות עם מי שהם קרבנות של מצבי אי שוויון ואי צדק. חיותה שנבל, מי שהייתה מנהלת השירות לנערות וצעירות, יזמה את הפניה אלינו לצורך פיתוח תכנית הכשרה לפרקטיקה פמיניסטית לצוותי "הבתים החמים". אנו ראינו בכך הזדמנות לפתח תכנית שתהווה יישום של עקרונות התיאוריה של הצטלבות מיקומי שוליים. התכנית פעלה בשנת 2008 בקרב 22 צוותים של בתים חמים בצפון הארץ ובדרומה, בערים יהודיות ובישובים ערביים. בכל בית חס כלל הצוות עובדת סוציאלית, אם בית ולעיתים גם עובדת סוציאלית נוספת או מנטורית. בשל שינויים פרסונאליים ומבניים בשירות לנערות וצעירות ובבתים החמים, פעלה התכנית שנה אחת בלבד.

"את ואני נשנה את העולם": תכנית עבודה עם נערות

התכנית "את ואני נשנה את העולם" כללה שני מעגלים. הראשון, הכשרת עובדות; והשני, פרקטיקה של העובדות עם הנערות ברוח הכשרתן בתכנית. הכשרת העובדות במסגרת התכנית כללה הקניית ידע חדש בנושאים מגדר, אתניות, מעמד, מיניות ותעסוקה, בירור עמדות אישיות ביחס לנושאים אלו, וליווי אישי שוטף של העובדות על ידי מנחות התכנית לאורך השנה. למרות שמדובר, כביכול, בתכנית הכשרה בלבד, המיועדת לצוותי הבתים החמים ולא לנערות עצמן, התכנית פעלה בד בבד הן כמסגרת להכשרה לעובדות ובמעגל השני כמסגרת לפרקטיקה ישירה של העובדות עם נערות, שכן בסיומו של כל יום הכשרה, העובדות קיימו עם הנערות בבתי החמים שיחות על נושאי תכנית ההכשרה. לשיחות עם הנערות קראנו *דיאלוגים מתוך מיקומים חברתיים*, והעובדות בצעו את הדיאלוגים הללו לאחר שנחשפו לידע החדש וביררו את עמדותיהן האישיות. בנוסף, קבלו העובדות ליווי אישי שוטף ממנחות התכנית לאורך השנה לגבי אופן ניהול השיחות עם הנערות.

השיחות של העובדות עם הנערות תועדו על ידי העובדות, כן תועדו מפגשי הליווי הקבועים של מנחות התכנית עם צוותי הבתים החמים. חומרים אלו, כמו גם מסמכים פנימיים שהופצו לעובדות במהלך התכנית, משמשים במאמר להדגמת יישום המושגים התיאורטיים.

בפיתוח התכנית בקשנו להפוך את התובנות בדבר הצטלבות מיקומי שוליים והשפעתם על חוויות החיים של נערות, לכלי עבודה המאפשר לעובדות להבין טוב יותר את עולמן של הנערות, להפוך את התכנים המעסיקים את הנערות בעולמן נגישים לשיח ודיבור ובדרך זו ליצור איתן ברית של יחסי היעזרות. במסמך פנימי שחולק לעובדות הבתים החמים הוצגה תיאורית הצטלבות מיקומי השוליים כדלקמן:

"מטרתנו היא לא רק להעביר ידע ספציפי שיכול לסייע לכן באתגרים שהנערות והעבודה איתן מציבים בפניכן. המטרה היא להכיר תפיסת עולם חדשה-ישנה בנוגע לנערות, תפיסת עולם חברתית, שרואה בכך ובנערות שותפות ומציבה במרכז לא את הפסיכולוגיה של הנערות אלא את האופן בו קטגוריות חברתיות, כמו עוני, מגדר, אפליה, אי שוויון, מעמד, צבע עור, או אתניות, משפיעות על התנהגותן של נערות. מדובר בעצם בתפיסת עולם שמבקשת להעלות שאלות חברתיות ולא אישיות כדי להבין כיצד אלו משפיעות על חיי הנערות ועל עבודתנו איתן. אנו מבקשות לבדוק עם הנערות מהם הדברים שחשובים בעיניהן בחייהן, וללמוד אותם ביחד. אנו סבורות כי תפיסת עולם זו מאפשרת לנו לדבר עם הנערות על חוויות חשובות בחייהן, שבדרך כלל, בגלל מבוכה וקושי אנו נמנעות מלהתייחס אליהן. בין החוויות שקיים "קשר שתיקה" לגביהן ניתן לראות את כך שהן מרגישות שכדי להיות "נשיות" הן חייבות לנהוג כפי שבני הזוג שלהן מבקשים מהן, על כך שהן חשות לכודות בשכונות מגורים חלשות וסטיגמטיות, על כך שגם האמהות שלהן היו מטופלות בבית החם, על כך שה"אופק" התעסוקתי והמשפחתי שלהן נקבע טרם הולדתן, על כך שחלקינו נחשבות בעיניהן "טחונות" ("עשירות", "מלאות בכסף" בסלנג) ולכן רחוקות ומנוכרות ועוד ועוד". (מיכל קרומר-נבו, מסמך פנימי, ללא תאריך).

היישום של המסגרת התיאורטית של הצטלבות מיקומי השוליים כולל שני רכיבים: (1) פרשנות חברתית-ביקורתית במקום פרשנות פסיכולוגית-פרטנית של התנהגות הנערות; (2) יצירת דיאלוגים מתוך מיקומים חברתיים, כלומר, היכולת לשוחח עם הנערות במונחים חברתיים-ביקורתיים מתוך הכרה בכך שהן בעלות ידע מבוסס ומתוך שאיפה להבין את עמדותיהן ולהיות עימן בדיאלוג.

(1) פרשנות חברתית-ביקורתית במקום פרשנות פסיכולוגית-פרטנית של התנהגות הנערות: פרשנות חברתית-ביקורתית המבוססת על הרעיון של הצטלבות מיקומי השוליים הוצגה כפותחת פתח להבנה חדשה של מצבים קונקרטיים שהעובדות מתמודדות איתן באופן יומיומי. לדוגמא, איך להתמודד עם נערה אשר גונבת מכנסי ג'ינס מחבלי כביסה (ומספרת כי קנתה את המכנסיים ב"בוטיק החבלי")? איך להתמודד עם נערה המטיחה בפני העובדת הסוציאלית כי היא לא יכולה להבין אותה מכיוון שהיא "טחונה"? איך להבין

נערות אשר לשאלה מהן הציפיות התעסוקתיות שלהן עונות כי הן רוצות להיות קופאיות בסופרמרקט? או לנערות אשר מתנהגות באגרסיביות במפגש עם נערות אחרות ומצדיקות זאת בטענה שהן "משכונה ד" (שכונה המזוהה עם עוני ומצוקה בבאר-שבע) ולכן "מותר" להן להתנהג כך?

התנהגויות אלו יכולות לקבל פרשנות פסיכולוגית אינדיבידואלית א-קונטקסטואלית וא-פוליטית, אשר עלולה להפוך את היחסים בין העובדת הסוציאלית לבין הנערות ליחסים של פיקוח ומשטור. על-פי פרשנות כזו, העובדת אמורה "לחנך" את הנערה כי אסור לגנוב, או להבין את הגניבה כביטוי של משאלות רגשיות לא מסופקות, או שהיא אמורה "להעלות את המוטיבציה" של הנערות לקידום תעסוקתי, או את הביטחון העצמי שלהן. במקום זה מציעה תיאורית הצטלבות מיקומי השוליים פרשנות חברתית ביקורתית באמצעות השימוש במושגים של מגדר, מעמד, אתניות, מיניות ותעסוקה. על-פי פרשנות זו התנהגותן של הנערות מבטאת היכרות עמוקה, מבוססת וכואבת עם המציאות החברתית. ציפיותיהן הנמוכות לקידום תעסוקתי, גניבת מכנסי הג'ינס או הניכור שהן חשות מהעובדת הסוציאלית הם ביטויים התנהגותיים של מצבים חברתיים של דיכוי ולא ביטויים שמעידים על ליקויים מוסריים, רגשיים או קוגניטיביים. רק הבנה של הביקורת החברתית שהתנהגויות אלו מבטאות תאפשר לעובדות להתייצב לצידן של הנערות, ולהתריס יחד עם עימן כנגד אי השוויון החברתי המעצב את מציאות חייהן. שלא כמו השיח הטיפולי-חינוכי השגרתי אשר בוחן את אחריות הפרט להתנהגותו ולבחירותיו תוך כדי קבלה של מצבי אי השוויון ואי הצדק החברתי, ובכל מייצג את החברה על חולייה אל מול הנערות, מבקש השיח הפמיניסטי בגישה זו להתייצב עם הנערות אל מול החברה. דווקא עמדה כזו יכולה לאפשר לנערות לבטוח בעובדות, לראות אותן כבנות ברית ולחזק את כוחותיהן.

2) היכולת לשוחח עם הנערות במונחים חברתיים-ביקורתיים מתוך הכרה בכך שהן בעלות ידע מבוסס :

ההכרה בכך שמה שהנערות אומרות הוא ידע מבוסס, ולא בהכרח שגוי, אפילו במקרים בהם הוא גורם להן להתנהג בהתנהגויות שיש בהן צער או כאב. הכרחי להכיר בידע זה ולהכיר אותו כדי ליצור פרקטיקה מקצועית בעלת משמעות. דווקא למי שמצויים בשולי החברה יש ידע ייחודי על המבנה החברתי (Hill Collins, 2000). הטענה היא כי המיקום החברתי (המגדרי, האתני, המעמדי, או המיקום הקשור למוגבלות פיסית או לנטייה מינית ועוד) של פרטים משפיע על החלקים של המציאות החברתית שהם נחשפים אליהם, וכן משפיע על האופן בו הם מנתחים, מפרשים ומבינים את המציאות החברתית. מי שמצויים במיקום חברתי פריבילגי, נוטים לקבל את השיח ההגמוני ולראות את המציאות לאורו. לעומת זאת, מי שממוקמים במיקום חברתי שולי מכירים גם את השיח ההגמוני, על הייצוגים השליליים שהוא עושה בהם שימוש לגבי מי שמצויים בשוליים, ובנוסף, הם מסוגלים גם לשיח ביקורתי, חתרני, כזה המעמיד את הידע הקונבנציונאלי בסימן שאלה ומאתגר אותו (Hill Collins, 2000; Harstock, 1983). הידע שנתפס כידע

"נכון" או "אמיתי", על-פי גישה זו, אינו נכון או אמיתי יותר מאשר ידע אחר. הוא שואב את כוחו לא ממידת אמיתותו אלא מכך שהוא מקובל על בעלי הכוח. כך הידע או הפרשנות של העובדת הסוציאלית נחשבים לבעלי תוקף יותר מאשר הידע של הנערות, מכיוון שהעובדות הסוציאליות הן בעלות הכוח והן מחזיקות בידע הגמוני (מילס, 2005; DeMontigny, 1995). אולם בפועל, כל ידע הוא חלקי בלבד, הוא תוצר של המיקום החברתי של מי שמחזיקה בו והוא זוכה, או לא זוכה, לעמדה של "אמת" בהתאם לאותו מיקום חברתי.

הכרה בידע של מי שמצויים בשוליים, במקרה זה הנערות, אינה מבטלת את הידע המקצועי או את הידע האקדמי. להיפך, כדי להיות בדיאלוג עם הנערות עלינו להכיר בהבדלים בין סוגי הידע ולאפשר לבעלי הידע להשתתף בדיאלוג מתוך עמדה של בחינה ביקורתית (רוזנפלד, 1993; קרומר-נבו, 2000). מטרתם של הדיאלוגים מתוך מיקומים חברתיים היא לאפשר לנערות לבטא את הידע שלהן לצד הידע של העובדות. לדוגמה, להקשיב כיצד נערה מסבירה את גניבת המכנסיים ובאיזו צורה הדבר קשור למצבי חיים הקשורים בעוני, ואולי להפנמה מחד ולהתנגדות מאידך כלפי הנחיתות המעמדית המסומנת על ידי סוג מכנסי הגיינס שנערות לובשות; או להקשיב לפרשנות של הנערות המצפות להיות קופאיות ולהסכים לשמוע מהי המשמעות עבורן של העובדה שכל הנשים שהן מכירות בסביבתן הטבעית מועסקות כקופאיות או כמנקות ולעמוד איתן על ההבניות המגדריות הקשורות בבחירות המקצועיות הללו ועל ההזדמנויות המוגבלות של שוק העבודה עבורן; או לתת לנערות להסביר מדוע הן חושבות שהעובדת הסוציאלית שלהן היא "טחונה", מהו משמעותו של המושג הזה עבורן, ואילו חלקים של מודעות לאי שוויון מעמדי ואתני הן מבטאות בבחירתן בביטוי זה.

הצטלבות מיקומי שוליים: תכנים ויישומם בפרקטיקה

בחלק זה יוצגו התכנים הרלבנטיים לתיאוריית הצטלבות מיקומי השוליים וכן יישומם למצבי החיים של נערות המטופלות בשירותי הרווחה בהקשר הישראלי. המיקומים החברתיים המופיעים בשכיחות הגבוהה ביותר בהתייחסויות לתיאוריה הן מגדר, מעמד וגזע (Mehrotra, 2010). יחד עם זאת, כדי להתאימם להקשר הישראלי ולמציאות החיים של נערות בחרנו להציג כאן תכנים הקשורים לחמישה עולמות תוכן – מגדר, אתניות, מעמד, מיניות ותעסוקה. לגבי כל אחד מחמשת עולמות התוכן יוצג ידע תיאורטי ואמפירי ולאחר מכן יוצגו דוגמאות של דיאלוגים שנערכו בין צוותי הבתים החמים לנערות באותו נושא.

מגדר

הצטלבות הקטגוריות של מגדר וגיל מפנה את תשומת הלב לשאלות במה שונים מצבי החיים של נערות מאלו של נערים, ובמה שונים מצבי החיים של נערות מאלו של נשים בוגרות במצבים דומים. במובן זה

המטרה של בחינת הצטלבות זו היא לזהות את המשותף לנערות החיות במצוקה עם נערות באשר הן. רק אימוץ במודע של פרספקטיבה המבחינה בנערות כקבוצה ייחודית יכולה לאפשר לזהות את הסובייקטיביות שלהן, מסלולי ההתפתחות שלהן ומצוקותיהן. בלעדי פרספקטיבה כזו, נערות אינן נראות. העובדה שנערות לומדות בתהליך הסוציאליזציה שלהן להשתיק את עצמן (גיליגן, 1982) יוצרת קואליציה של חוסר נראות בין לבין החברה. מכיוון שהשיח הטיפולי נוטה להכליל את ביטויי המצוקה של נערים גם לגבי נערות, ומגדיר כך נשירה גלויה ממערכות החינוך או מעורבות בפלילים כביטויים של מצוקה או סיכון, מתקשים אנשי מקצוע להבחין בדרכים השונות, המופנמות יותר, דרכים של הרס עצמי, בהן מבטאות נערות את מצוקותיהן (כאהן- סטרבצ'ינסקי, קונסטנטינוב ויורוביץ, 2006). הדפוס של היעלמות והיאלמות אינו מאפיין רק נערות במצבי מצוקה, לדוגמא, מחקר שעסק בתבנית הנפשית הנשית הנאלמת של בוגרות החינוך הממלכתי-דתי בישראל נמצא כי נערות דרגו את מיקומה היחסי של זהותן הנשית במקום האחרון בהשוואה לשלוש זהויות אחרות: הזהות הדתית, הלאומית והאזרחית (גרוס, 2006). זהו מצב נורמטיבי של דיסוציאציה שעושות נערות לזהות המגדרית שלהן (Fine, 2006).

תהליכים אלו משפיעים גם על הקושי של נערות לחלום את עתידן. סקר שנערך במסגרות חינוכיות טיפוליות שקולטות בני נוער שנשרו ממערכת החינוך (מפתנים) נמצא כי על אף שהנערות נטו לסיים את המפתנים בהצלחה רבה יותר מהנערים, אחוז נמוך בהרבה מהן השתלבו בלימודים או בעבודה סדירה. יתרה מזו, אחוז גבוה מבין הנערות לא יכלו לדווח על תכניות לעתיד בתחום כלשהו (בן רבי, ארגוב וסבו-לאל, 2003). העדר היכולת לחלום מקבל ביטויים שונים בקבוצות אוכלוסייה שונות. לדוגמא: נערות ערביות ישראליות מוצאות על ידי הוריהן מבית הספר כבר בכיתות הנמוכות כדי לסייע לאם בעבודות הבית ובגידול אחיהן. נערות המגלות עניין בלימודים מקצועיים מנותבות למקצועות מסורתיים בהלימה לתפקידי המגדר המסורתיים, למרות שאלו מקשים על פרנסה עתידית ועל מוביליות חברתית. הקושי לחלום את העתיד, ההסללה והעדר היכולת לבחור, מסמנים את ההגבלה והאפליה ומהווים גורמים מעכבים בהתפתחותן של נערות.

קושי נוסף שנערות מתמודדות איתו כתוצאה מהתעלמות מהצרכים הייחודיים שלהן, הוא הקושי למצוא עזרה ומענים הולמים, שכן דרכי העבודה המקצועית אינם מותאמים למציאות החיים של נערות. קומס (2006) מתארת את חוסר המותאמות של המושג "נערות בורחות", המתאר נערות שעזבו את בתיהן לאחר שהיו קורבנות לאלימות פיזית ומינית ו/או הוזנחו על ידי הוריהן, ואת הדרכים בהם מושג זה מכוון לדרכי פרקטיקה שאינן רלבנטיות לנערות. חוסר ההלימה של המושג קשור בכך שאנשי המקצוע רואים נערות אלה כנערות "בורחות" (מילה בעלת קונוטציה שלילית, המעידה על חוסר יכולת להתמודדות של הנערות) בעוד הנערות מתארות את עצמן כמי שסולקו מבתיהן או שאין להן בית לגור בו (כלומר, כמי

שמתמודדות באופן אקטיבי עם הקשיים שהן חוות בבית). יתרה מזו, ראיית הנערה כבורחת מרמזת על הצורך להחזירה למקום שממנו ברחו ואילו ראייתה כמי שמתמודדת עם משפחתה תוביל לגישת עבודה אחרת ולהצעת עזרה שונה.

הפרשנות של "בריחה מן הבית" כפעולה אקטיבית של התמודדות והתנגדות למצב קיים שנוקטות הנערות עולה בקנה אחד גם עם מחקרה של וויליס, אשר מתארת כיצד נערות מעצבות את זהותן באמצעות ותוך כדי משא ומתן עם סיפורים תרבותיים על נשיות (Willis, 2009). לטענתה, הן מפנימות את הסיפורים התרבותיים, המגבילים את יכולתן להגדרה עצמית, ומתנגדות להן בעת ובעונה אחת.

בהקשר זה סיפרה אחת העובדות בתכנית בחיך על הפגישה הרומנטית הראשונה שלה עם בן זוגה. הוא מצא חן בעיניה כבר ברגע הראשון שראתה אותו. מכיוון שלא היה ברשותו רכב, נסעו במכוניתה. היא נהגת מצוינת ושולטת בכל רזי החניה, אבל מתוך חשש שתיראה "לא נשית" אם תצליח להכניס את האוטו למקום החניה הצר שמצאו על ידי סיבוב ההגה ביד אחת, כפי שהיא מסוגלת ורגילה לעשות, בקשה העובדת מבן זוגה כי יצא מהאוטו ויכוון אותה. המעניין בדוגמא זו הוא המודעות של העובדת לכך שההבניות החברתיות במקרה זה אינן מתאימות לה, ההתנגדות להן באמצעות מניפולציה, ויחד עם זאת, החשש האמיתי מפני האשמה כ"לא נשית" המבטא גם הפנמה של אותן הבניות חברתיות.

דיאלוגים על מגדר: השיחה על מגדר העלתה תכנים מגוונים. באחת הקבוצות העלה הנושא לדיון

סוגיות הקשורות לתפקידי המגדר וכן ליחסים בין המינים. "הייתה שיחה מצוינת, הבנות גילו עניין ולא הביעו התנגדות להשתתף בשיחה. עובדה זו הפתיעה את הצוות. עלו דברים מעניינים בשיחה: נערה אחת אמרה שכשגבר בוגד זה לא נורא, ואישה שבוגדת זה הורס את הבית כי האישה היא המסורה לבית. אחרת אמרה שפמיניזם הוא תגובה לשלטון הגברים בעולם. כשנשאלו הנערות מה דעתן על גבר המשתתף בעבודות הבית ותולה כביסה, ענו הבנות שזה חמוד והן היו רוצות גבר כזה. כשהן נשאלו האם הן רואות את זה במציאות הן השיבו שמעט. הבנות דיברו על עדות שונות, אצל היהודים הגבר הוא המלך, הבוס. גם אצל הבוכרים, אם כי הן רואות שינוי היום." (מתוך תיעוד התכנית, 23.1.2008).

נערות אחרות כשהתבקשו לתאר חוויות של אי שוויון מגדרי, סיפרו על חוויות של אלימות בתוך

המשפחה, ועל ההתקוממות שלהן כנגד זה. "הנערות נשאלו איפה הן מרגישות קושי עם מעמדן בחברה. מה שבלט זה הנושא של אלימות נגד נשים ונערות בחברה הערבית. במהלך מפגש זה תיארו שש נערות שהן או אמותיהן חוות אלימות במשפחה. כשאחת הנערות ספרה על האלימות הקשה נגדה מצד אביה ואחיה, אחת הנערות שגם היא עדה לאלימות כלפיה, שאלה אותה (בטון בטוח, חזק וכועס), "ואיך את מגנה על עצמך כשאחד מהם מתקרב אליך

ומנסה לפגוע בך?" הנערה נדהמה מהשאלה, שתקה לדקה אחת או שתיים ואז אמרה "כלום!! אני לא עושה שום דבר." אז הנערה השנייה שאלה אותה: "ומה את עושה? נותנת להם להרביץ לך?" היא שוב שתקה ואז הנערה השנייה אמרה בטון גבוה: "את צריכה להגן על עצמך!!" נערות אחרות, שהיו שקטות עד אותו רגע, התערבו בשיחה ושאלו "איך נערה יכולה להגן על עצמה?" בתגובה ענתה הנערה שהיא עצמה מגנה על עצמה בכך שהיא מתחילה לצעוק ולקלל, מושיטה את הידיים שלה ומנסה לדחוף את אביה ולא לתת לו לפגוע בה." (מתוך תיעוד התכנית, 21.3.2008).

העובדות תיארו את הפתעתן מכך שהנערות דברו בגלוי על נושא מושתק כמו אלימות במשפחותיהן. תחושת העובדות הייתה כי הן מופתעות במיוחד מכיוון שמדובר בנושא שהוא טאבו מוחלט בישובים ערביים קטנים, מחשש לגילוי פומבי של הסוד. תחושתן של העובדות הייתה כי דווקא הקונטקסטואליזציה של האלימות הבינאישית האינטימית בהקשר של יחסי אי-שוויון חברתיים אפשרה לנערות לספר את מה שעד אז חשו שהוא ביטוי של פתולוגיה אישית או משפחתית.

אתניות

הנושא של אתניות נדון בשיח האקדמי בישראל בעיקר בשיח הדיסציפלינארי הסוציולוגי. בשיח של העבודה הסוציאלית נהוג להשתמש במושג של רב-תרבותיות, או פרקטיקה רגישת תרבות, שהם ורסיות א-פוליטיות של הכרה בהבדלים אתניים. רב-תרבותיות מתמקדת בהכרת הרכיבים התרבותיים של מקבלי השירותים, כדי להבין את המערכת הפרשנית שלהם ובהתאמה מאפייניה של פרקטיקה רגישת תרבות הם היכרות של העובד הסוציאלי עם התרבות של מקבלי השירותים, רפלקציה עצמית ומודעות להטיות אישיות. הופס מגדירה רב-תרבותיות כ"מצב שבו היחיד שולט על הידע ומפתח את המיומנויות הדרושות כדי לחוש נוח ולתקשר באופן אפקטיבי עם אנשים מכל התרבויות, בכל סיטואציה המערבת קבוצות של אנשים מרקעים תרבותיים שונים ... אדם רב-תרבותי הוא אדם שלמד כיצד ללמוד תרבות במהירות וביעילות" (Hoops, 1979 בתוך שבתאי 1999, ע"מ 122). פרקטיקה רגישת תרבות אמורה להגן על העובד הסוציאלי מפני מצב בו הוא מעניק טיפול אחיד לאנשים מתרבויות שונות, מתוך תפיסה של טיפול שווה ושוויוני, אולם בפועל הוא תורם למצבים של אפליה כנגד קבוצות שוליות שהטיפול האחד אינו מותאם להן (שבתאי, 1999). בדומה, רואר-סטריאר (1999) מציגה את תפקידה של העובדת הסוציאלית כמתווכת, בניגוד למי שמנסה להטמיע את התרבות השלטת על אנשים מתרבויות אחרות.

בשונה מהמושג רב-תרבותיות, אשר מציב במרכז את האמונות, הערכים והנורמות התרבותיים, המושג אתניות הוא מושג פוליטי, הכולל גם ניתוח מבני של יחסי הכוח החברתיים בתוכם מתקיימות תרבויות שונות והתייחסות לצדק חברתי. באופן מיוחד, הוא מתייחס ליחסי הכוח הטמונים בבסיס חוסר ההכרה

בלגיטימיות של מאפיינים תרבותיים של קבוצות שוליים או הערך הנמוך המיוחס לאותם מאפיינים. כך מציע קומרוף (Comaroff, 1996, 164-166) מתוך נקודת מבט ביקורתית, לבחון את האתניות כסוג של יחסים: זהויות אתניות אינן רק תוצר של מורשת תרבותית. הן מתעצבות תמיד בתוך משוואה של יחסי כוח פוליטיים, מטריאליים וסימבוליים ולפיכך יש לבחון כיצד הם מגולמים באינטראקציות שגרתיות בין ה-ethnicizing ל-ethnicized. הדיון באתניות הוא, אם כך, לא רק הכרה בתרבות שונה, אלא דיון במצבים ובחוויות של אי שוויון, הקשורים לשיוך האתני-תרבותי של אנשים מקבוצות מסוימות (ששון-לוי, 2008; יונה ושנהב, 2000). למעשה, פותח הדיון באתניות בהקשר זה פתח להכרה ביחס לחוויות של גזענות ואפליה שחווות נערות בהקשרים אתניים.

אין ספק כי יש חשיבות רבה לכך שעובדות סוציאליות יכירו את המאפיינים התרבותיים המעצבים את חיי הנערות. אולם אין בכך די. עמדה תיאורטית ביקורתית, אשר מציבה את ניתוח יחסי אי השוויון כפרספקטיבה מרכזית, מסמנת שני אתגרים שהם קשים יותר להשגה: האחד, העמדה הביקורתית מתנגדת לרדוקציה של "תרבות" באופן שמוזהה את התרבות עם האלמנטים האקזוטיים שלה. כלומר, היא מתנגדת לכך שקיומה של תרבות המיעוט בשיח הכללי יהיה סיכום של המאכלים האתניים, המוזיקה והריקודים האתניים או הטקסים והחגים האתניים, שאותם קל יחסית לאנשי מקצוע לקבל. במקום זה, העמדה התיאורטית הביקורתית מבקשת לכלול במושג תרבות גם דרכי חשיבה, צורות התנהגות, ומערכות של ידע מקומי (local knowledge) שאותן קשה יותר לעובדים סוציאליים לקבל, בין היתר משום שהעבודה הסוציאלית מבוססת על חשיבה רציונליסטית ועל רעיונות מערביים מודרניסטיים (Gray, Coates & Yellow Bird, 2008). כך לדוגמא, מודגשת בספרות העוסקת בלימודי ילידות (indigenous studies) בעבודה סוציאלית החשיבות של לימוד ההיסטוריה של הקבוצה התרבותית כבסיס להבנה של איש המקצוע את החוויות התרבותיות. במיוחד על איש המקצוע להכיר את החוויות של אבדן המורשת התרבותית, להכיר ברוחניות כאלמנט מרכזי של החיים ולהכיר בסיפורים כאמצעי מרכזי להבנת התרבות ולהעברת ידע מקומי (Gray, Yellow Bird & Coates, 2008; Al-Krenawi & Graham, 2008). במיוחד קשה לאנשי מקצוע להכיר בתרבות השונה כתרבות לגיטימית, כאשר תרבות המיעוט מכתובה התנהגויות או דרכי חשיבה אשר נראים לא ראויים, לא מוצדקים או לא טובים בקנה מידה של החשיבה המערבית.

האתגר השני שעמדה תיאורטית זו מציב נוגע לקישור בין אתניות כמבנה תרבותי לבין אתניות כמבנה חברתי. הדיון על רגישות רב-תרבותית נוטה להתעלם מכך שהשיוך האתני משפיע בפועל על המיקום החברתי והמעמד הסימבולי של הקבוצה. כלומר, השיוך האתני לקבוצת מיעוט משפיע על הסיכויים להשכלה ועל ההזדמנויות התעסוקתיות הפתוחות בפני חברי הקבוצה והוא קשור לחוויות של אפליה,

נחיתות וגזענות. (לניתוח שיחים שונים של רב-תרבותיות ולימודי ילידות (indigenous studies) בעבודה

סוציאלית ראו אצל (Gray, Coates & Yellow Bird, 2008; Gray & Cotes, 2008)

במחקר אתנוגרפי על נערות ממוצא אפריקאי-אמריקאי מצאה לדנר (Ladner, 1971) כי השיך

הגזעי/אתני שלהן הוא זה שהשפיע ביותר על חוויות החיים שלהן, ובמיוחד הצטלבותו עם השיך המגדרי.

לדוגמא, השילוב של חוויות של גזענות וסקסיזם השפיע על האופן בו התעצבה אצלן התפיסה של הנשיות

האידיאלית. רייד (Reid, 1989) הציעה כי מכיוון שהתרבות הכללית מגדירה את הנשיות האידיאלית

במונחים שמתאימים לנשים לבנות, ואינה מציעה ייצוגים אידיאליים "שחורים", הרי שתהליך

הסוציאליזציה של נערות שחורות הוא מורכב ביותר. למעשה, תהליך גיבוש הזהות, האתגר הפסיכולוגי

ההתפתחותי המרכזי של גיל ההתבגרות, הוא מורכב יותר עבור בני נוער מקבוצות אתניות שוליות, שכן

תהליך זה כולל עבורם גם התמודדות עם "פצעי זהות" (מלכה וקרומר-נבו, בדפוס), כלומר עם המודעות

לערכה המטריאלי והסימבולי של הזהות האתנית שלהם (מלכה וקרומר-נבו, בדפוס; Phinney, 1989;

1990; Helms, 1993; Cornell & Hartmann, 1998)

ההשתייכות לקבוצה אתנית הנתפסת כנחותה כרוכה בחוויות של אפליה וגזענות. כך לדוגמא נמצא כי

נערות ממוצא אתיופי חוות חוויות של גזענות נתפסת בעלות עוצמה אך הן נוטות שלא לספר עליהן לאנשים

מחוץ לקהילתם, וכן כי ההתמודדות עם חוויות אלו קשורות לזעם מופנם, הרס עצמי או מחיקה עצמית

(שנהב-גולדברג, 2010). במצב זה יכולים בני נוער לאמץ זהות אתנית משועבדת, כלומר להכפיף את הזהות

האתנית שלהם בפני זהות הגמונית, או לאמץ זהות אתנית תגובתית מוקצנת (reactive ethnic

consciousness) (Espiritu & Wolf, 2001). כך לדוגמא, נמצא כי נערים ממוצא קווקזי דבקים בזהותם

כ"קווקזיים" כתגובה של התנגדות לכך שהם חשים שהקווקזיות היא בעלת ערך חברתי נחות (מלכה

וקרומר-נבו, בדפוס) ובני נוער ממוצא אתיופי אמצו לעצמם את מוזיקת הרגיי כדרך לאמץ זהות "שחורה"

ובעלת ערך (שבתאי, 2001).

דיאלוגים על אתניות: כדי להתמודד עם הסוגיות הקשורות לאתניות, וכדי לתת לנערות את ההזדמנות

לספר על חוויות הקשורות לאתניות, על אנשי המקצוע לשאול את עצמם, מאיזה מקום חברתי אני באה

למפגש וליחסים? מהו המוצא האתני שלי? כיצד המיקום שלי נתפס בעיני הנערות? כיצד המיקום שלי

משפיע על האופן בו אני מבינה את הנערות?

הדיאלוגים בנושא של אתניות בין עובדות לנערות במסגרת התכנית, הביא נערות ממוצא אתיופי

לדבר לראשונה על חוויות של גזענות שהן חשות על בסיס יומיומי בלכתן לקניון, או בבית הספר:

"נערה סיפרה שלפני מספר חודשים התארחת ברחובות אצל משפחה. יום אחד כשטיילה שם ברחוב, ילד חרדי צעק לאביו "אבא, אבא תראה: שקית שוקן מהלכת..." , לדבריה האב לא הגיב לכך. הקבוצה כולה צחקה מתוך הזדהות למשמע הסיפור... נערה אחרת סיפרה שבדואים נוסעים אחריהן ברחוב, וקוראים להן. כאשר הן לא עונות, הם מתחילים לצעוק: "יא שחורה" (הנערה שינתה את הקול לקול עבה ותכנני)... סיפור נוסף סופר על ידי שתי נערות שלמדו יחד בעבר באותה הכתה. הן סיפרו שהייתה בחטיבה מורה אחת ששנאה אתיופים. יום אחד המורה כינסה את כל הבנות בכתה, והחלה לשוחח איתן על היגינה. הנערות הבינו שהשיחה מופנית אליהן. הן אמרו שהמורה לא הבינה שהשיער שלהן מקורזל בגלל שזהו מרקמו ולא בגלל שהוא מלוכלך. כדי להדגים את מה שהן אומרות ציירו משולש שבקודקודו העליון כתבו: אשכנזים, באמצע: ספרדים ומתחת לבסיסו רשמו: אתיופים. הנערה שציירה את המשולש הסבירה שהאשכנזים נמצאים "גבוה גבוה בשמיים, בעננים", הספרדים, איפה שהוא באמצע ואלו האתיופים מתחת לאדמה... הקבוצה הסכימה עם הנערה. הנערות ציינו דרכי התמודדות עם גילויי גזענות: אלימות פיזית או מילולית, שתיקה והתעלמות, הומור. הנערות אמרו שהן רוצות לכתוב את חוויותיהן במחברת אבל "בצחוק, כדי שלא ירחמו עלינו". (מתוך תיעוד התכנית, 6.5.2008).

עד שהעובדות בבית החם לא העלו את הנושא של אתניות בעצמן, לא חשו, כך אמרו הנערות, שהן יכולות לשתף בחוויות אלו או שיש מי שמתעניין לשמוע אותן. גם נערות מזרחיות דברו על חוויותיהן.

מעמד

למרות שכמחצית מהנערות שנמצאות בטיפול השרות לנערות וצעירות במשרד הרווחה חיות במשפחות שממודדות עם מצוקה כלכלית קשה (מחצית מהנערות חיות במשפחות חד הוריות, במחצית מהמשפחות אין מבוגר מפרנס (כאהן-סטרבצ'ינסקי, יורוביץ, קונסטנטינוב ואפרתי, 2005), השיוך המעמדי שלהן אינו נחשב כנושא לדיון בתוך הקשר טיפולי. עוני מצוי בשוליים של השיח הפרופסיונאלי בעבודה סוציאלית (קרומר-נבו, וייס-גל ולוין, 2010), עוד יותר ממגדר או אתניות. בהתאמה, גם תגובותיהן של העובדות הסוציאליות שהשתתפו בתכנית הייתה כי זהו נושא קשה ומרתיע לשיחה עם הנערות. יחד עם זאת, כאשר הנושא עלה לדיון במסגרת הדיאלוגים מתוך מיקומים חברתיים, הנערות (ובמקרים רבים דווקא אלו שאינן משתפות פעולה בדרך כלל) חלקו בחוויותיהן, שמחו לשמוע את חוויות חברותיהן והתעוררו דיונים משמעותיים ביותר.

בדומה לקטגוריות מגדר ואתניות, גם הדיון במעמד, ובעיקר בצורתו הכואבת ביותר, עוני, הוא דיון ביחסי כוח, ובאופן בו נחיתות ביחסי כוח חברתיים משפיעה על עיצוב הזהות וההתנהגות. ליסטר (Lister, 2004) מגדירה עוני כמתקיים בשני מעגלים: המעגל הראשון הוא זה של המחסור הכלכלי, הקונקרטי.

המעגל השני כולל את המחסור בהון סימבולי, כלומר את הסטיגמות המופנות כלפי אנשים חיים בעוני, את חוויית הניכור, חוסר הכוח הפוליטי, ואת החוויה כי לא מכירים בהם כבעלי ידע, ולא מתייחסים לדבריהם כאל ידע לגיטימי. על כך יש להוסיף מעגל המצוי בתווך בין שני המעגלים הקודמים, והוא כולל את החוסר בהזדמנויות חברתיות, כמו מחסור בבתי ספר טובים, מחסור בדיור נאות, מחסור בתנאי העסקה ראויים, מחסור בבריאות ובשירותי בריאות ועוד (קרומר-נבו, נירן, בירן-דקלבאום, ופעילות חברתיות בתחום העוני, 2010).

בשלושת ההקשרים הללו חוות נערות חויות חיים ספציפיות – לדוגמא, המחסור בכסף כרוך בחוסר היכולת לקנות בגדי מותגים נחשבים או לצאת לטיול בית הספר, או בצורך לדחות באופן קבוע סיפוקים, שאנשים אחרים יכולים להרשות אותם לעצמם. בדומה לחוויות של סטיגמה על רקע של אתניות, עוני כרוך בחוויות קשות של השפלה ונחיתות, שיכולות גם להוביל לפגיעה בערך העצמי ובדימוי העצמי, הימנעות מקשרים חברתיים, מתפקידים חברתיים או מלקיחת אחריות מחד, ו/או להתמודדות ישירה או גאווה מופגנת, כמו במקרה בו נערות משכונה ד' בבאר-שבע צעקו בקול את שם השכונה כאשר נפגשו עם נערות ממקומות אחרים.

המחסור בהזדמנויות חברתיות מתקשר לדוגמא, לחוויות של חיים בשכונה בה לא מפנים את הזבל באופן סדיר; או בה נערות פוחדות ללכת ברחוב בשעות החושך, מכיוון שברחוב חסרה תאורה תקינה והוא מזמן מפגש עם אנשים העוסקים בפעילות פלילית; או לחוויות של לימוד בכיתה או בבית ספר לא מתאימים, או של חוסר באפשרויות לפעילויות פנאי על פי בחירה.

החיים בעוני מעצבים את חייהן של נערות בשונה מאשר חייהם של נערים. קרומר-נבו (2006) מראה כי הן תפישתן החברתית והעצמית של נערות את התפקיד הנשי והן המדיניות, אשר אינה מאפשרת לנערות תקופת מורטוריום, מביאים לכך שחסרים לנערות החיות בעוני ערוצים להתקדמות או להתפתחות מלבד נישואין. הן נישאות בגיל צעיר מכיוון שהן שבויות בתוך הנרטיב המקובל הרואה בנישואין גאולה משחררת, אבל גם כדרך להתנגד למצוקה הפסיכולוגית שנגרמה להן בילדותן במשפחתן או במוסדות, וגם כדי למצוא לעצמן קורת גג קונקרטי, בה יהיו אוטונומיות, בעלות שליטה על חייהן. לידת ילדים היא גם חלק מאותם ערוצים מקובלים של התפתחות "נורמטיבית" עבור נשים והיא מהווה ביטוי לשחרור עצמי, למימוש עצמי, לרווחה פסיכולוגית ולתחושה של התאמה לציפיות הסביבה, אך הילדים הופכים להיות גם חסם משמעותי בדרך לשחרור ממערכות יחסים הרסניות או בדרך לעבודה וליציאה מעוני. כך מהווים ילדים משאב חיוני במאבקן של הנשים באספקטים הפסיכולוגיים והסימבוליים של עוני, בעוד הם מהווים חסם במאבק להגדלת ההכנסות וליציאה מעוני במובניו הקונקרטיים ביותר.

דיאלוגים על עוני : השיחה על עוני אפשרה לנערות לספר על חוויות חיים יומיומיות שלהן, שלא היו נושא לשיחה עד אז ואפשרה הבנה מחדש של התנהגויות שנדונו לפני כן בתוך מסגרת פרשנית של פתולוגיה. כך לדוגמא, כאשר נערה התפארה בכך שהיא "קנתה" את מכנסי הג'ינס שלבשה "בבוטיק החבל" (כלומר, גנבה אותן מחבל עליו היו תלויות לייבוש), התפתח דיון על עוני ועל החוויות הקשורות בו. העובדות הסוציאליות, שחשו עד אז קושי גדול לדבר עם הנערות על עוני ומצוקה כלכלית, מצאו שהנושא מעסיק מאד את הנערות. במרבית השיחות התמקדו הנערות על השכונה כעל מבנה חברתי מעמדי, ותיארו את שכונת המגורים שלהן על ההזנחה, האלימות, והנחיתות הסימבולית שלהן. בדיווחים של העובדות הן כתבו : "השבוע בשיחה שהתקיימה דיברו הנערות על ההבדל בין שכונה ג' לד': ג' זה הזונות, ד' זה הנרקומנים. חלק מהנערות מתגוררות ליד המקום שם עומדות זונות. הנערות יודעות להצביע על זהותן של חלק מהזונות – הן מכירות אותן מהשכונה, וספרו ששמעו מאחת הזונות ש"אני נותנת לו להכניס לי ובתמורה הוא מטעין לי טוקמן ב- 80 ש", לא ב- 60 ש". אחת הנערות סיפרה שבאחד הלילות היא רצתה לברוח מהבית, ובכניסה לבנין היא ראתה זונה עם לקוח בשעת מעשה. "מה יכולתי לעשות?" אמרה, "בהתחלה חשבתי שהם רוקדים, אחר כך, צחקתי והלכתי". הנערות נשאלו מה דעתן על זה. " (מתוך תיעוד התכנית, 25.3.2008).

התפתחו דיונים על השאלה, אם אני גרה בשכונה כזו, מה זה אומר עלי? מה "יצא ממני"? דווקא היכולת של העובדות להכיר בכך שעוני יוצר מגבלות חברתיות אפשרה לנערות לספר עוד ועוד על חוויותיהן אל מול המגבלות החברתיות הללו.

מיניות

הפרספקטיבה של הצטלבות מיקומי השוליים עוסקת רבות בהקשר של נטייה מינית וללא ספק היא בעלת תרומה לדיון בהקשר של לימודים קוויריים (Queer Studies). אולם מבלי להפחית בחשיבות הצורך להכיר בחוויותיהן של נערות ביחס לנטייה המינית שלהן, אנו בוחרות להציג כאן את תרומתה של הפרספקטיבה ביחס לשיח השגור בנושא של מיניות – נושא רווי מטענים מוסריים, שהשיח על אודותיו עמוס בתכנים גלויים של האשמה אינדיבידואלית ופיקוח. כך לדוגמא, השיח הציבורי על מיניות של נערות דורש מהן להיות מיניות במידה אופטימאלית – גם המצב של להיות לא מינית וגם המצב של התנהגות מינית בוטה או מוקצנת נחשבים לסטייה בלתי נסלחת. השיח הטיפולי-חינוכי השגרתי הוא בעל נטייה נאו-ליברלית, וככזה הוא נוטה לעודד את הנערות לתפיסה של אחריות אישית ("את צריכה לשמור על עצמך"), של מאמץ אישי שרווח בצידו ("אם תתנהגי באופן הנכון – תצליחי; אם לא הצלחת – כנראה שלא התנהגת באופן הנכון") ושל בחירה חופשית ("את יכולה לבחור מי הוא הגבר איתו תקיימי יחסים מיניים ואת יכולה לבחור את התנאים של יחסים אלו").

לעומת זאת, פרספקטיבה פמיניסטית ביקורתית מעצבת את השיח בצורה שונה ומדגישה את היעדרה של פרספקטיבה מגדרית דווקא בנושא זה, בו ההבדלים בין המינים וכוחן של ההבניות החברתיות הוא הברור ביותר (Tolman, Striepe & Harmon, 2003). פרספקטיבה פמיניסטית הכרחית כדי לעמוד באופן מלא על האספקטים של התפתחות העצמי (דימוי עצמי וציפיות מיניות) וההקשרים המרובים בתוכם ההתפתחות מתרחשת (חוויית בין-אישיות) (Tolman, Striepe & Harmon, 2003). לביא-אג'אי (Lavie–Ajayi, 2005) מתארת כיצד הבניות חברתיות ותפיסות גבריות לגבי מיניות מעצבות את התפיסות של נשים, אפילו לגבי החוויית הגופניות האינטימיות והאישיות ביותר. תפיסות דומיננטיות לגבי מיניות נשית כפסיבית, נטולת תשוקה, ומכוונת למילוי הצרכים והתשוקות של גברים, מקשה על נשים להיות במשא ומתן לגבי מין בטוח (Tolman, Striepe & Harmon, 2003). טולמן ודרולד (Tolman & Debold, 1993) מתארות כי תהליך ההשתקה העצמית של נערות, אשר תואר על ידי גיליגן (1982), מתרחש גם בכל הנוגע למיניות. בגיל ההתבגרות נערות מתחילות להסתכל על עצמן במקום לחוות את עצמן, ולמעשה עושות אובייקטיפיקציה לעצמן בהקשר של מיניות. הן לומדות להכיר את עצמן דרך עיניהם של גברים ומפנימות את המבט הגברי, וכך מאבדות את הקשר עם החוויית הגופניות שלהן ועם עצמן.

הניתוק של נערות מגופן מתרחש על רקע של השיח החינוכי הציבורי בנושא מיניות. במאמר מכוון מצביעה פיין (Fine, 1988) על השיח החינוכי בנושא מיניות של נערות כעל שיח מפקח, הניזון ומזין פאניקה מוסרית ומשתיק ומבטל את גופן של נערות ואת הסובייקטיביות המינית שלהן. השיח של חינוך מיני מדגיש את הצורך להיזהר ממין (כמקור למחלות או להריונות לא רצויים) ומציג את הנערות כקרבנות בלבד. השיח על אמצעי מניעה הופך את הפעילות המינית לפעילות מסוכנת ואינו מותיר מקום לראות במיניות פעילות נורמאלית, שמטרתה סיפוק והנאה הדדיים (שיח דומה בעל מאפיינים שמרניים ופיקוחיים מתואר כשיח הדומיננטי גם בתכנית המגדירה עצמה "פמיניסטית" ומופעלת על ידי עובדות סוציאליות למען נערות במצבי מצוקה, ראו Bay-Cheng & Lewis, 2006). האלמנט המרכזי החסר בשיח זה הוא הכרה בכך שגם לנערות ולנשים צעירות יש תשוקה. לטענתה, השיח המקובל בבתי הספר בארה"ב עוסק באמצעי מניעה ולא במיניות. הוא מתאר את הנערים בלבד כבעלי תשוקה מינית, ולכן תפקידן של נערות במערכת יחסים הוא להיזהר מתשוקתם של נערים, ולהימנע מלחוש תשוקה בעצמן. כעשרים שנים מאוחר יותר כתבה פיין מאמר המשך בו היא חוזרת על טענותיה. למרות השנים שחלפו, למרות הישגי התנועה הפמיניסטית והחופש המיני לכאורה, השיח החינוכי עדיין מסתיר ומעלים את האפשרות שלנערות יש או יכולה להיות תשוקה מינית (Fine, 2004).

טולמן טוענת כי העדר התשוקה בשיח על מיניות והעדרן של אפשרויות לשוחח על חוויות של תשוקה בהקשר מיטיב, מביאים לכך שנערות צעירות אשר חשות תשוקה מינית חשות בלבול ומבוכה לגבי הדרך בה עליהן "לעשות תשוקה" (to do desire). במחקרה מצאה כי מרבית הנערות אכן חשו תחושות של תשוקה וחלקן גם ראו בתחושות אלו פוטנציאל להנאה, אך היה בהן בעיקר פוטנציאל לאיום וסכנה. חוויות החיים האתניות והמעמדיות של הנערות הכתיבו את עמדותיהן לגבי תשוקה. נערות המשתייכות למעמד הבינוני נטו לראות בתשוקה איום לתחושה העצמית שלהן כ"טובות" או "נורמאליות". נערות שסביבת המגורים שלהן ספקה להן חוויות של אלימות וסכנה ואשר הכירו את התוצאות של מין לא מוגן בקהילותיהן, חששו כי אם יחוו תשוקה, הן עלולות למצוא את עצמן בסיטואציות של אלימות או ניצול (Tolman, 1994). גם כאשר החוויה של התשוקה המינית היא חזקה ומהנה, הנערות לא דברו עליה במושגים של כוח אלא במושגים של "כניסה לצרות".

על-פי גישה זו אם כן, כדי לאפשר לנערות חיבור לגופן, ובאופן פרדוקסאלי, כדי להגן על נערות, יש לאפשר להן לגלות את התשוקה שלהן. בניגוד לתפיסה הפשטנית, כאילו נערות צריכות להימנע ממין או להיזהר מתשוקתם של בנים, יש לפתח שיח אשר נותן לנערות לגיטימציה לפעול בהתאם לתשוקה שלהן, מאפשר להן להכיר בכוחותיהן ובצרכיהן ולתפוס את ההתנהגות המינית כזירה שאמורה להביא לרווחתן. *דיאלוגים על מיניות*: "העובדות התחילו את השיחה בכך שהן שאלו את הנערות: מה לדעתכן אנו מתכוונות כשאנו רוצות לדבר איתכן על מיניות? או כשאומרים לכן את המילה "מיניות" מה יש לכן להגיד עליה? בתחילה הייתה מבוכה גדולה, הנערות לא רצו לדבר, אך מהר מאוד נפרצה המבוכה והתחיל פרץ של דברים שנמשך שעה וחצי ללא הפסקה. אחת הנערות, "הכי מופרעת", שתמיד משעמם לה ומכל הפעילויות היא מבריזה בשלב כזה או אחר, נשארה עד הסוף ואמרה שזה היום שהיא הכי נהנתה בו בבית החם מאז שהיא מבקרת בו. מתוך שבע הנערות שהשתתפו בשיחה, שתיים הן ערביות. הנערות עשו חיבור בין קיום יחסי מין וילדים. ליחסי מין יש מטרה אחת והיא הבאת ילדים. לכן, "יחסי מין זה לא בגיל שלנו, רק בגיל מבוגר". "לא צריך למהר לקיים יחסים ולהביא ילדים" ו"בסוף כולם מתחתנים". נערה אחרת ציינה כי "יחסי מין זה טוב? תלוי בגיל" ואחרת אמרה ש"לשכב עם גבר, רק אחרי החתונה, לפני זה, זה גועל נפש. אבל כשגבר שוכב עם אישה זה לא גועל נפש, כשאישה שוכבת עם גבר זה גועל נפש". בנקודה זו שאלו העובדות מה לדעתן ההבדל בין גברים לנשים, האם יש הבדל בכלל? נערה אחת אמרה: נשים זה תמיד פריפריה, נשים הולכות אחרי הגבר, הוא אומר להן מה לעשות, הוא המרכז. הנערות דיברו על התיוג של בנות שמקיימות יחסי מין מול בנים שעושים זאת. נערה ערבייה אמרה שבתרבות שלה גבר יכול להיות עם כל אישה אך אישה ללא בתולין היא אבודה ואסורה על כל גבר. (סופר סיפור על מישהי שהנערה מכירה שהייתה לא

בתולה, עברה איחוי בתולין לפני חתונה, נישאה, בעלה גילה את האיחוי וגרש אותה). נערה אחרת אמרה ש"בחורה ששוכבת עם גבר לא צריכה ליהנות, אם הגבר רוצה היא תהנה ואם לא ירצה, אז לא". בכל מקרה "הבחורה היא זאת שתישא בתוצאות". נערות דיברו הרבה על כך גברים תמיד רוצים "לזיין וללכת", ואילו לנשים, אין צורך מיני. הנערות תארו את ביה"ס כזירה שבה מתרחשים אירועים שונים סביב מיניות. הנערות מספרות על בנות מהשכבה ששוכבות עם החברים שלהן ונחשבות שרמוטות. כשהעובדות שאלו מה דעתן על כך הן השיבו כי הן "מכבדות" אם עצמן, לא מקיימות יחסי מין ויעשו זאת רק כשירצו.

ביחס לדאגה על שמן, העלו הנערות שאלה: "אם אונסים אותי – האם אני נקראת בתולה? ואם לא, איך זה יכול להיות שאני לא אשמה ובכל זאת יהיה לי שם רע?" הן האשימו את המורים בכך שהן מוציאים לטיול שנתי גם את הבנים וגם את הבנות. סיפרו על נערה שבלילה הלכה לחדר של הבנים, נכנסה להריון וכשהלכה לנער הוא ביקש ממנה להפיל ואמר לה שזו בעיה שלה ובאחריותה. הנערות הזכירו מושג שנפוץ בכל בתי הספר, בתולת שפתיים, כלומר נערה שאפילו לא התנשקה. הנערות גם העלו את סוגיית "החבר" ומה לעשות כדי לתחזק חברות. העלו את השאלה האם הן מוכנות לשכב עם גבר כדי שלא ילך. הן סיפרו על חברה ששכבה עם חברה, והוא הלך וסיפר בכל השיכבה שהיא זונה. נערה אחת ציינה ש"אם את אוהבת מישהו – חובה עלייך לשכב איתו". אחת אחרת אמרה שהיא לא רוצה חבר כי הוא יגיד לה מה לעשות, עם מי לדבר, וזה "בושה להגיד שיש לי חבר". הנערות דיברו גם על סרטים כחולים. העובדות שאלו האם לפי דעתן מה שהן רואות זהו המציאות? הנערות השיבו שכן. העובדות סיפרו שהנערות הופתעו מהעובדות, מהפתיחות שלהן, מהידע, הן שאלו את העובדות האם הן בזוגיות ורצו לשמוע עליה. " (מתוך תיעוד התכנית, 9.4.2008).

תעסוקה

בדומה לנושא של מיניות, גם בהקשר של תעסוקה השיח הטיפולי-חינוכי המקובל נוטה להיות בעל אופי של האשמה אינדיבידואלית ושל פיקוח. כך לדוגמא, כאשר עוסקים בתעסוקה, לרוב נוטה השיח לכיוון של עידוד הנערות לעבודה, חיזוק המיומנויות האישיות והיזמיות שלהן ולימוד של נורמות והרגלי עבודה. בנוסף, שוב בדומה לשיח על מיניות, גם בהקשר של תעסוקה השיח הטיפולי-חינוכי השגרתי הוא בעל נטייה ניאו-ליברלית, והוא נוטה לעודד את הנערות לתפיסה של אחריות אישית ("אם תרצי – תצליחי"), של מאמץ אישי שרווח בצידו ("אם תתאמצי ללמוד או למצוא ולהתמיד בעבודה טובה – תצליחי; אם לא הצלחת – כנראה שלא התאמצת מספיק"), ושל בחירה חופשית ("את יכולה לשאוף בכל משרה שהיא, וככל שתשאפי גבוה יותר כך תצליחי יותר"). על-פי קו מחשבה זה, העובדה כי נערות שואפות להיות קופאיות בסופרמרקט

נמצאת בזירה הפרטית, כלומר, בחוויות ילדותן, בחוסר האמון בעצמן שספגו במשפחותיהן או בחיקוי עיוור של המודלים המשפחתיים שלהן.

השיח הפמיניסטי הביקורתי מציג פרשנות אחרת להתנהגותן התעסוקתית, שמקורו בביקורת חברתית החושפת את מצבי אי השוויון הנעוצים בבסיס הסדר הכלכלי-חברתי. השאיפה לשוויון תעסוקתי והצבעה על הבדלים בשוק התעסוקה בין נשים וגברים מהווים סוגיות מרכזיות במאבק הפמיניסטי – כך לגבי המאבק לשבירת הדיכטומיה שבין מקצועות "נשיים" למקצועות "גבריים", לניפוץ "תקרת הזכוכית", והמאבק לשכר שווה (מאור, 1997; יזרעאלי, 1999). אולם, המאבקים הללו, כך טענו פמיניסטיות, משרתים בעיקר נשים בעלות מקצוע והשכלה גבוהה, ולא נשים או נערות הממלאות תפקידים בתחתית שוק התעסוקה (בנימין, 2006). הציפייה של פמיניסטיות רבות הייתה כי עליה בהשתתפות נשים בשוק התעסוקה תסייע לנשים לבסס קיום עצמאי, תצמצם את תלותן בבני זוגן ותאפשר להן עמדה יציבה יותר במשא ומתן מול מוסדות המדינה (בנימין, 2006). בנימין (2006) מונה מצבים המקשים על נשים לבסס קיום עצמאי: הראשון הינו מגמות המתקיימות בשוק העבודה בארץ ובעולם, ומשפיעות במיוחד על נשים בפריפריה, נשים מבוגרות, עולות, או נשים חסרות כישורים מקצועיים. גורמים מבניים כמו, מיעוט מקומות עבודה, תחבורה ציבורית לא מספקת, מחסור במסגרות לטיפול בילדים והפרטה והעסקה במסגרת חברות כוח אדם, מבאים נשים אלו למצבים של תלות במעסיקיהן, מה שמאפשר היווצרותם של מצבי העסקה פוגענית (מוצפי-הלר, 2001). השני, הינו קיומם של הסדרי ההעסקה הפוגעים בכבודה של העובדת ובחירותה. בנימין (2002, 2006) טוענת כי תכניות ההעצמה, המסייעות לחזק את כישוריהן האישיים של נשים לשוק העבודה, מבלי לדון איתן על מגבלותיו של שוק העבודה, עלולות לגרום למשתתפות לחוש אשמות, שכן, לאחר סיום התכנית הן אמורות כביכול לדעת מה עליהן לעשות, ואם פעולותיהן לא הצליחו להביא אותן להישגים, האשמה היא כביכול בהן בלבד.

כאלטרנטיבה לגישת ההעצמה מציעות בנימין וחברותיה את תכנית "רשתות", המבוססת על תפיסה פוליטית של מצבי התעסוקה של נערות (ויינטראוב, בנימין, פנחסי, ארוך, 2008). בתכנית זו, המיועדת להכשרת נערות לשוק התעסוקה, לומדות נערות להכיר את מבנה שוק התעסוקה ולזהות תהליכים פוליטיים בו. הכישורים האישיים שהן רוכשות מבוססים על הצורך להתמצא ולפעול למול תהליכים אלו. חלק מרכזי בלמידה הוא ההבנה שהתנסויות של חיפוש עבודה אינן אישיות אלא משותפות לכלל המחפשות. לדוגמא: העובדה שהמעסיק אינו מתחייב לתנאים ברורים אינה מעידה על כישורי משא ומתן נמוכים של העובדת אלא על שימוש בכוחו כבעל כוח בשוק התעסוקה.

לפי תפיסה זו, בדרך לקיום כלכלי עצמאי על הנערה להבין את מבנה שוק התעסוקה, את המציאות התעסוקתית המבנית המשפיעה על חייה ובכלל זה ההבנה שהיא עשויה להיות חשופה להעסקה פוגענית.

המאבק של נערות למצוא לעצמן מקום בשוק התעסוקה יהיה מבוסס, אם כן, לא רק על פיתוח משאבים אישיים, כמו השכלה, ידע או רכישת ניסיון, אלא גם על פיתוח משאבים קבוצתיים, ביניהם היכולת ליצור שיתוף פעולה, נאמנות והדדיות בין עובדים ובין קבוצות עובדים. כן לומדות נערות לזהות את המחסומים הניצבים בפניהן, ביניהם מחסומים הקשורים לקבוצת האוכלוסייה אליה הן משתייכות או לאזור מגוריה. **דיאלוגים על תעסוקה**: הדיונים על תעסוקה שהתקיימו בין העובדות הסוציאליות והנערות חשפו את מורכבות המבנה החברתי ומגבלותיו. נדמה היה שדיונים אלו היו קשים לעובדות במידה לא פחותה מאשר לנערות, מכיוון שהן התקשו להגיב לטענותיהן של הנערות ששוק העבודה חסום בפניהם או שאין להן שאיפות להשתלבות בתעסוקה שתאפשר להן למצות את יכולותיהן או לממש את עצמן. העובדות ראו בכך הרמת ידיים מצידן של הנערות ונטו להתווכח עם הנערות. רק דיבור מפוכח יותר על ההזדמנויות והחסמים התעסוקתיים בין העובדות והנערות הביא לתחילתו של דיאלוג בו יכלו הנערות להרשות לעצמן לחלום על אופק תעסוקתי ראוי והעובדות יכלו לחשוב על האפשרויות להתגבר על המכשולים בדרך להשגתו של אופק זה.

העובדות שאלו את הנערות: מה הייתן רוצות לעסוק כשתהיינה בוגרות? השאלה עוררה הערות סרקסטיות וצחקוקים. אף אחת מהנערות לא ענתה על השאלה ואף נראה שהן נבוכות ולא מאמינות ביכולתן ובפתיחות של החברה לקבל אותן, אתיופיות, במקצועות חופשיים. הן צחקו ואמרו אחת על השנייה שהן תעסוקנה בניקיון. העובדות שאלו: "האם יש קשר בין המוצא לתפקיד שתהיינה בעתיד?" הנערות השיבו: "לא מקבלים את האוכלוסייה השחורה בארץ, החברה הישראלית גזענית, חושבים שאנחנו טיפשים, אנשים רוצים שהאתיופים יהיו למטה, לא ישכילו ולא יגדלו". נערות אמרו שיש ניצול של האימהות שלהן, אחת הנערות סיפרה איך נתנו לאימה שכר נמוך ממה שהבטיחו לה בתחילת העבודה. חלק מהנערות אמרו שזה בכלל ש"אנחנו עניים", וחלק אמרו שזה בגלל ש"אנחנו שחורים". העובדת שאלה אותן "כמה מורות אתיופיות אתן מכירות?", הן אמרו אף אחת. "כמה רופאים אתיופים אתן מכירות? שתיים. כמה עורכי דין? אפס. כמה עו"סים? אחת." (מתוך תיעוד התכנית, 14.4.2008).

בבית חם אחר, דברו הנערות על אמא שלהן בהערצה, "אני מעריצה את אמא", כי אימא עושה כל כך הרבה בבית ומחוץ לבית. מרבית האמהות עובדות גם מחוץ לבית, לרוב בעבודות משק בית, אך הן גם מחזיקות את הבית וגם מפרנסות, הנערות מאוד מעריכות את זה. הן אמרו לצד זאת, שלא היו רוצות כזה מקצוע לעצמן. הרצון שלהן להיות superwomen עלה בשיחה. (מתוך תיעוד התכנית, 19.4.2008).

סיכום

במאמר זה הצגנו מסגרת מושגית, המבוססת על פרספקטיבה פמיניסטית חברתית ואשר יושמה בתכנית הכשרה ופעולה "את ואני נשנה את העולם". לורה אברמס, אשר מציגה מודל קונספטואלי דומה של הצטלבות מעמד, מגדר ואתניות כמודל להבנת נערות (Abrams, 2002) רואה בו בסיס לפרקטיקה מקצועית המבוססת על כוחות. אנחנו, לעומת זאת, מבקשות להדגיש את החשיבות של הכרה בחוויות החיים של נערות ובידע שלהן כבסיס לפרקטיקה היוצרת שינוי.

למעשה, אנו מבקשות לטעון כי הכרה בחוויות החיים ובידע של משתמשי השירותים ראויים להיות הבסיס לפיתוח פרקטיקה בעבודה סוציאלית עם כל סוגי הפונים לשירותי המקצוע, ובפרט מי שסובלים מפגיעותיו של אי השוויון החברתי.

לטענתנו, המודל התיאורטי של הפרקטיקה המקצועית צריכה להתבסס על הבנת המבנה החברתי ומגבלותיו וגם על ראייה מפוכחת של הסיכון והפגיעות של משתמשי השירותים ושל כוחותיהם, כפי שהם מופיעים בתוך החוויה והידע שלהם. במקרה המתואר במאמר זה הצענו מסגרת בה העובדות בוחנות עם הנערות מהם הדברים שחשובים בעיניהן בחייהן, ולומדים אותם ביחד איתן. אנו סבורות כי תפיסת עולם זו מאפשרת דיבור עם הנערות (או עם משתמשי שירותים אחרים) על חוויות חשובות בחייהן, שבנסיבות אחרות קיים קשר של שתיקה לגביהן.

ההמשגה הביקורתית, כלומר היכולת לדבר עם משתמשי השירותים על מגבלות המבנה החברתי ולקשר בין הקשיים האישיים שלהם לבין מגבלות המבנה החברתי, קשה ליישום בפרקטיקה של העבודה הסוציאלית. ניתן למנות מספר סיבות לקושי להשתמש בפרספקטיבה תיאורטית ביקורתית-חברתית בעבודה סוציאלית: האחת, היא פחות מוכרת, ולכן השיח שלה לא ברור לאנשי מקצוע. מכיוון שהיא "מדברת סוציולוגיה" במקום "פסיכולוגיה" היא נתפסת כזרה לשיח הטיפולי, המעצב את המקצוע. הסיבה השנייה, הפרספקטיבה הביקורתית-חברתית מדברת במונחים תיאורטיים מופשטים, שהקשר שלהם לחוויות יומיום ולמפגשים המתרחשים בסטינג טיפולי או חינכי אינם ברורים. כך, נדמה כי הקשר בין קטגוריות כמו מעמד, מגדר או אתניות הן רחוקות יותר מחוויות החיים של משתמשי השירותים מאשר מושגים כמו "חוויות העצמי" או "דמויות הוריות מופנמות". טענתנו היא כי דווקא המושגים הביקורתיים שהצענו מדברים לליבם של משתמשי שירותים, במקרה שלנו נערות במסגרת הבתים החמים. כפי שתוארו במאמר, מושגים אלו אפשרו שיחות בנושאים שלא עלו עד אז עם מגוון רחב של נערות (יהודיות וערביות, עולות וותיקות, ממגוון קהילות אתניות). הסיבה השלישית לקושי של אימוץ פרספקטיבה תיאורטית ביקורתית בעבודה סוציאלית היא היותה מבוססת על ביקורת חברתית כוללת, שרבים בקרב אנשי המקצוע לא שותפים לה או לא רוצים להיות שותפים לה. קשה לאמץ פרספקטיבה ביקורתית כאשר השיח ההגמוני מציע פרספקטיבות אינדיבידואליסטיות להבנת מצבים חברתיים ומטשטש את הקשרים החברתיים

והמבניים (Tolman, 1994). ועוד, הפרספקטיבה הביקורתית מבוססת על המשגה תיאורטית אשר מבטלת יחסים היררכיים ולכן יכולה לאיים על אנשי המקצוע. היא מחייבת את אנשי המקצוע לבחינה עצמית של המיקום שלהם ולמעשה מחייבת אותם לנוכחות חדשה בסיטואציית המפגש עם משתמשי השירותים. בנוסף לקשיים הללו, גילינו במהלך התכנית כי עובדות רבות חשות שאם יסכימו להזדהות עם תחושותיהן של הנערות ביחס לחוסר השוויון וחוסר הצדק החברתי, הן יחזקו בכך אצל הנערות פסימיות לגבי עתידן, חוסר אונים או התנהגות של חוסר אחריות. ניסיון התכנית גילה כי לחשש זה אין כל בסיס. להיפך. החוויה בתכנית הייתה דומה לזו שמתארת טולמן (Tolman, 1994) לפיה להבנה לגבי מקומן של מערכות חברתיות של אי שוויון בעיצוב חוויותיהן של נערות יש אפקט של העצמה ושחרור. ניסיוננו, המתואר במאמר זה, מעיד כי השיחה על סוגיות חברתיות הפכה במהרה לשיחה אישית מאד. יתרה מזו, היא אפשרה לנערות לתאר חוויות שעד אז חשו בושה או אשמה ביחס אליהן, מכיוון שהשפה של "האישי הוא הפוליטי" אפשרה להן להתייחס לחוויות אלו בצורה חדשה. השיחה הביקורתית שהתפתחה, המנתקת, גם אם לרגעים, את כבלי השיח הניאו-ליבראלי, אפשרה הן לנערות והן לעובדות להיות זו לצד זו אל מול עוולות חברתיים. החוויה לפיה העובדת הסוציאלית מוכנה להסכים לראות עם הנערות את חוויות הקיפוח או השוליות שלהן לא גרמה לנערות להתבוסס בחוויות אלו או לשקוע בהן, אלא לחוות את העובדות כמי שניצבות לצידן ולא מולן. אנו רואות חשיבות גדולה בניתוק כבלי הבדידות שהנערות חוות מתוך המיקומים החברתיים השוליים שלהן.

למאמר זה מגבלה מרכזית. הוא אינו מציג הערכה שיטתית של התכנית, ולכן לא ניתן להסיק ממנו בבירור על השפעת התכנית על העובדות או על הנערות. תרומתו היא בכך שהוא מציע שיח חדש, המתקיים זה מכבר כשיח תיאורטי ופרקטי (לדוגמא, בפעילות של תנועות לאקטיביזם חברתי) כבסיס לפרקטיקה מקצועית. אנו רואות בשיח זה פוטנציאל להיכרות קרובה יותר עם בין עובדות למשתמשי שירותים, לשחרור ולהעצמה אישית עבור נערות ואף לאקטיביזם קבוצתי ולסולידריות חדשה בין עובדות סוציאליות לנערות.

מקורות

- ד. בן רבי, ד. ארגוב, ר. סבו-לאל (בשיתוף עם מ. כהן-נבות). (2003). יוצאי המפתנים בישראל: מחקר מעקב. ירושלים: מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, מרכז אנגלברג לילדים ולנוער.
- בנימין, א. (2002). הדואליות ביחסים בין המדינה לנשים בישראל: המקרה של נשים המועסקות דרך חברות כח אדם במגזר הציבורי בישראל. *חברה ורווחה, כ"ב* (4) 455-480.
- בנימין, א. (2006). במורדות שוק העבודה: מסחור כח עבודה נשי בישראל. *תרבות דמוקרטית, 10*, 63-96.

גיליגן, ק. (1982). בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האשה. תל אביב: ספרית פועלים.
גרוס, ז' (2006). התבנית הנפשית הנשית הנאלמת של בוגרות החמ"ד. *תרבות דמוקרטית*, 10, 97-133.
דהאן-כלב, ה. (1999). פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות. בתוך: יזרעאלי, ד., פרידמן, א. דהאן-כלב
הנרייט, הרצוג, ח., חסן, מ., נוה, ח. פוגל-ביז'אווי, ס., *מין מגדר פוליטיקה* (עמ' 217-266). תל אביב:
הקיבוץ המאוחד.

דהאן-כלב, (2007). תנועת אחותי: חבלי יסוד 1999-2002. בתוך ש. ליר (עורכת), *לאחותי, פוליטיקה*
פמיניסטית מזרחית (עמ' 41-62). תל אביב: בבל.

וייל, ל. (1984). שביעות רצון מהטיפול ביחידה לטיפול בנערה. *חברה ורווחה*, 1, 55-68.
ווינטראוב, טל, בנימין אורלי, פנחסי, שרה ועינת ארוך (2008). *רשתות: קשרים וכישורים לעולם*
העבודה. ירושלים: אשלים.

יונה, י' ושנהב, י' (2000). המצב הרב-תרבותי. *תיאוריה וביקורת*, 17, 163-188.
יזרעאלי, ד. (1999). המיגדור בעולם העבודה. בתוך: יזרעאלי, ד., פרידמן, א., דהאן-כלב, ה., הרצוג, ח.,
חסן, מ., נוה, ח. ופוגל-ביז'אווי, ס. (עורכות). *מין מגדר פוליטיקה* (עמ' 167-216). תל אביב: עם
עובד.

כאהן סטרבצ'ינסקי, פ., יורוביץ, ל. צ'יסלב, ק. ואפרתי, ר. (2005). *מאפיינים וצרכים של הנערות*
המטופלות בשירות לנערות וצעירות – משרד הרווחה. ירושלים: מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל,
מרכז אנגלברג לילדים ולנוער.

כאהן סטרבצ'ינסקי, פ., קונסטנטיבוב, צ., יורוביץ, ל. (2006). *נערות בישראל: ניתוח מידע ממחקרים*
נבחרים. ירושלים: מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, מרכז אנגלברג לילדים ולנוער.
מאור, ע. (עורכת) (1997). *נשים הכח העולה: ניפוץ "תקרת הזכוכית"*. תל אביב: ספרית פועלים.
מוצפי-הלר, פ. (2001). "רישומים ראשוניים מהשדה- עובדות נקיון בשדרות". מאמר שהוצג בכנס
"אחותי", שלומי.

מוצפי-האלר, פ. (2007). לקרוא את בל הוקס בישראל: פמיניזם רדיקלי, חשיבה ביקורתית ואחוות האחיות
החדשה. בתוך: נ. ינאי, ת. אלאור, א. לובין וח. נוה (עורכות). *דרכים לחשיבה פמיניסטית: מבוא*
ללימודי מגדר (עמ' 581-618). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

מילס, ש. (2005). *מישל פוקו*. תל-אביב: רסלינג.

מלכה, מ. וקרומר-נבו, מ. (בדפוס). *פצעי זהות: קונטקסט, מבנה ואידיאולוגיה בתהליך עיצוב הזהות*
האתנית: בני נוער עולים מקוקוז. מגמות.

פלד, ע. וקרומר-נבו, מ. (בדפוס). *עבודה סוציאלית פמיניסטית*. בתוך: י. קטן וש. שפירו (עורכים). *עבודה*

סוציאלית בישראל.

- קולקטיב נהר קומבהי (1979/2006). הצהרה של פמיניזם שחור, 1977. בתוך: באום ד., אמיר, ד., ברייר-גארב, ר., ברלוביץ', י. גריינמן, ד., הלוי, ש., חרובי, ד., ופוגל-ביז'אוי, ס. (עורכות), *ללמוד פמיניזם: מקראה – מאמרים ומסמכי יסוד במחשבה פמיניסטית* (עמ' 154-164). תל אביב: הקיבוץ המאוחד והאגודה הישראלית ללימודים פמיניסטיים ולחקר המגדר.
- קומס, מ. (2006). *חיפוש וקבלת עזרה אצל נערות שברחו מהבית*. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור בפילוסופיה, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- קרומר-נבו, מ. (2000). ידע אקדמי לעומת ידע מהחיים: המקרה של מקבלי הבטחת הכנסה. *בטחון סוציאלי*, 58, 132-150.
- קרומר-נבו, מ. (2006). *נשים בעוני: סיפורי חיים: מגדר, כאב התנגדות*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קרומר-נבו, מ., נירן, ר., בירן-דקלבאום, ד. ופעילות חברתיות בתחום העוני (2010). "דברו איתנו ולא אלינו או עלינו", סיכום דיונים קבוצתיים שנערכו בירושלים ובבאר-שבע. בתוך: *דיאלוגים על עוני ומדיניות: מחירו החברתי, הכלכלי והאישי של העוני, קולות מהחיים בעוני – נתונים והמלצות* (עמ' 9-3). ירושלים: הפורום לציון היום הבינלאומי למאבק בעוני.
- קרומר-נבו, מ. וייס-גל, ע. ולוין, ל. (2010). בחיפוש אחר עבודה סוציאלית מודעת לעוני: ניתוח שיח של תיאורי תפקיד. *חברה ורווחה*, ל (2), 213-238.
- רואר-סטריאר, ד. (1999). חשיבות ההקשר התרבותי בהערכת איכותן של מסגרות לילדים. *חברה ורווחה*, יט (1), 53-67.
- רוזנפלד י.מ. (1993), שותפות – קווים לפיתוח פרקטיקה עם ולמען אוכלוסיות מובסות. *חברה ורווחה*, יג, 225-236.
- שבתאי, מ. (1999). עבודה סוציאלית בחברה רבת תרבותית. *חברה ורווחה*, י"ט (1), 121-132.
- שבתאי, מ. (2001). *בין רגאיי לראפ-אתגר ההשתייכות של נוער יוצא אתיופיה בישראל*. תל אביב: צ'ריקובר.
- שירן, ו. (2002). לפענח את הכוח, לברוא עולם חדש. *פנים*, 22, 15-22.
- שנהב-גולדברג, ר. (2010). *גזענות נתפסת, תגובות רגשיות והתנהגותיות, גזענות מופנמת ואיכות חיים בקרב נערות מקהילת יהודי אתיופיה*. עבודת גמר לתואר מוסמך. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, בית הספר לעבודה סוציאלית על-שם בוב שאפל.
- ששון-לוי, א. (2008). "אבל אני לא רוצה לעצמי זהות אתנית": גבולות חברתיים ומחיקתם בשיחים עכשוויים של אשכנזיות. *תיאוריה וביקורת* 33 עמ' 101-129.
- שלהוב-קיבורקיאן, נ. (2009). הפסיקה של הכוח, הסירוב להתפוגג – פמיניזם פלסטיני בין הגות לפרקטיקה.

- Abrams, L. S. (2002). Rethinking girls "at-risk": Gender, race, and class intersections and adolescent behavior. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 6 (2), 49-66.
- Al-Krenawi, A. & Graham, J. R. (2008). Localizing social work with Bedouin-Arab Communities in Israel: Limitations and possibilities. In: M. Gray, J. Coates & M. Yellow Bird (Eds.) *Indigenous social work around the world* (pp. 153-162). Aldershot, Hants, England: Burlington, VT: Ashgate.
- Bay-Cheng, L. Y. & Lewis, A. E. (2006). Our "ideal girl": Prescriptions of female adolescent sexuality in a feminist mentorship program. *Affilia*, 21 (1), 71-83.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, MA: Harvard University.
- Brook, E. & Davis, A. (1985). *Women, the family and social work*. London: Tavistock.
- Brah, A. & Phoenix, A. (2004). Ain't I a woman? Revisiting intersectionality. *Journal of International Women's Studies*, 5 (3), 76-87.
- Comaroff, J.L. (1996). Ethnicity, nationalism, and the politics of difference in an age of revaluation. In: E.D. Wilmsen & P. McAllister (Eds.), *The politics of difference* (pp. 162-183). Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Cornell, S., & Hartmann, D. (1998). *Ethnicity and race: Making identities in a changing world*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 138-167.
- DeMontigny, G. A. J (1995). *Social working: ethnography of front-line practice*. Toronto: University of Toronto Press.

- Espiritu, Y. L., & Wolf, D. L. (2001). The paradox of assimilation: Children of Filipino immigrants in San Diego. In: R. G. Rumbaut & A. Portes (Eds.), *Ethnicities: Children of immigrants in America* (pp. 157-186). Berkeley, Los Angeles, London, New York: University of California Press and Russell Sage Foundation.
- Fine, M. (1988). Sexuality, schooling, and adolescent females: The missing discourse of desire. *Harvard Educational Review*, 58, 29-53.
- Fine, M. (2004) forward. In Harris, A. (ed). *All about the girl: Culture, power and identity*. New York: Routledge.
- Fine, M. (2006). Girls: Policy, research and practice. A lecture at a conference on girls. Beer-Sheva: The Israeli Center for Qualitative Research of People and Societies, Ben-Gurion University of the Negev.
- Gray, M., Coates, J. & Yellow Bird, M. (2008). Introduction. In M. Gray, J. Coates & M. Yellow Bird (Eds.) *Indigenous social work around the world* (pp. 1-10). Aldershot, Hants, England: Burlington, VT: Ashgate.
- Gray, M., Yellow Bird, M. & Coates, J. (2008). Towards an understanding of Indigenous social work. In: M. Gray, J. Coates & M. Yellow Bird (Eds.) *Indigenous social work around the world* (pp. 49-58). Aldershot, Hants, England: Burlington, VT: Ashgate.
- Gringeri, C. E. & Roche, S. E. (2010). Beyond the binary: Critical feminisms in social work. *Affilia*, 25 (4): 337-340.
- Harstock, N. M. (1983). The feminist standpoint. In: S. Harding & M. B. Hintikka (Eds.) *Discovering Reality* (pp.). Holland, Boston, London: D. Reidel Publishing Company.
- Helms, J. E. (1993). *Black and White racial identity: Theory, research, and practice*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Hill Collins, P. (2000). *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. New York: Routledge.

- Kearney, M. C. (2009). Coalescing: The development of girls' studies. *NWSA Journal*, 21 (1), 1-33.
- Ladner, J. (1971). *Tomorrow's tomorrow: The black women*. Garden City, NY: Doubleday.
- Lavie–Ajayi, M. (2005) “Because all real women do”: The construction and deconstruction of ‘female orgasmic disorder’. *Sexualities, Evolution and Gender*, 7 (1), 57-72.
- Lister, R. (2004). *Poverty*. Cambridge MA. Polity Press.
- McCann, C. R. & Kim, S. K. (2003). Introduction. In: C. R. McCann & S. K. Kim (Eds.), *Feminist theory reader* (pp. 1-9). New York and London: Routledge.
- Mehrotra, G. (2010). Toward a continuum of Intersectionality theorizing for feminist social work scholarship. *Affilia* 25 (4), 417-430.
- Phinney, J., S. (1989). Stages of ethnic identity development in minority group adolescents. *Journal of early adolescence*, 9, 34-49.
- Phinney, J., S. (1990). Ethnic identity development and psychological adjustment in adolescence. In A. Stiffman & L. Davis (Eds.), *Ethnic issues in adolescent mental health* (pp. 53-72). Newbury Park, CA: Sage.
- Reid, E. (1989). Black girls talking. *Gender and Education*, 1(3), 295-300.
- St. John Ward, M. (2009). Girl photographers take us into their bedrooms. *Girlhood Studies*, 2 (1), 167-172.
- Smith, B. (1986). Some home truths on the contemporary black feminist movement. In N. Van Den Bergh, & B. L. Cooper, (Eds.). *Feminist visions for social work*. Washington, DC: NASW Press.
- Tolman, D. L. & Debold, E. (1993). Conflicts of body and image: Female adolescents, desire, and the no-body body. In P. Fallon, M. Katzman, & S. Wooley (Eds.), *Feminist perspectives on eating disorders* (pp. 1005-1021). San-Diego, CA: Academic Press.
- Tolman, D. L. (1994). Doing desire: Adolescent girls' struggles for/with sexuality. *Gender and Society*, 8 (3), 324-342.

Tolman, D. L., Striepe, M. I. & Harmon, T. (2003). Gender matters: Constructing a model of adolescent sexual health. *The Journal of Sex Research*, 40 (1), 4-12.

Willis, J. L. (2009). Girls reconstructing gender: Agency, hybridity and transformations of 'femininity'. *Girlhood Studies*, 2 (2), 96-118.